

CHET TIL O'QITISHNING RUHSHUNOSLIK ASOSLARI

Mashrapova Sevara Xabibovna
Namangan davlat chet tillari instituti
Ingliz tili fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada psixologiya (ruhshunoslik) asosida chet tillarini o'qitish, til o'rganishning nutq mexanizmlari bilan bog'liqligi va shu kabi mavzular yoritiladi

KALIT SO'ZLAR: birinchi signal sistemasi, obyektiv voqelik, kommunikant, operativ, (re)produktiv, til materiali, intuitiv

KIRISH

Chet til o'qitish metodikasi psixologiya (ruhshunoslik) bilan ikki taraflama — nutq psixologiyasi va pedagogik psixologiya bilan aloqa bog'laydi. Inson nutqi nutq fiziologiyasi (lingvofiziologiya)da va nutqning sodir bo'lishi hamda uni idrok etish psixolingvistikada ilmiy tadqiq qilinadi. Barcha tillarda nutq til materiali va nutq mexanizmlari vositasida yuzaga keladi. Nutq inson bosh miyasi faoliyati boshqaradigan murakkab ruhiy jarayondir. Miyaning analiz-sintez qila olishi zaminida birinchi va ikkinchi signal sistemalari faoliyat ko'rsatadi. Birinchi signal sistemasi eshituv, ko'ruv, hid va ta'm bilish va boshqa sezgilar yordamida tashqi dunyoni his etib, bilishga imkon beradi. Ikkinchi signal sistemasi esa til belgilari orqali voqelikni umumlashtirish asosida ish ko'radi. Birinchi signal sistemasi hayvonot dunyosiga ham taalluqli. Ikkinchi signal sistemasi esa birinchi signallar signali bo'lib, so'z bilan ifodalanadi. Inson, hayvondan farqli o'laroq, nutqni idrok etganida, uning mazmuniga e'tibor beradi. Nutqning tovush va harfiy jihatlarini uning tashqi (moddiy)tomoni deyiladi. Ichki tomoni esa nutq, harakat, eshitish, ko'ruv va qo'l harakat timsollarida ifodalanadi. Har ikkalasi nutqiy dinamik stereotipni tashkil etadi. Stereotiplarning ishlashi til vositalari sifatida nutq mexanizmini hosil qiladi. Ona tilida belgilar stereotiplari va nutq mexanizmlari tafakkur va nutqning shakllanish chog'ida beixtiyor hosil bo'ladi va ong ishtirokisiz (aniqrog'i, deyarli ong ishtirok etmagan holda) faoliyat ko'rsatadi. Chet tilni egallashda oldin o'rganilgan tillar asosida o'xshash elementlar (tovush, so'z, gap tuzilishi) mavjud nerv bog'lanishlari, yot elementlar esa — yangi bog'lanishlar paydo etilishi tufayli ikkilamchi belgilar sistemasi yordamida yaratiladi.

ASOSIY QISM

Chet til o'qitishning dastlabki bosqichida avvalambor tovush, so'z va gaplarning eshitish va nutqharakat timsollari vujudga keltiriladi, soniyon ko'ruv va qo'l harakat timsollari hosil qilinadi. Bu asnodan til birliklarining og'zaki va yozma shakllari salbiy ta'sirning oldini olish

uchun zamon va makonda ajratib o'zlashtirish va keyinroq ularni biriktirishga erishiladi. Sezgi va idrok obyektiv voqelikning in'ikosi shaklida analizatorlar orqali faoliyat ko'rsatadi. (Analizatorlar va sezgilar mushtarak nomlar bilan ataladi.) Ko'ruv analizatori grafik (ko'riladigan, yozma) timsollar va mazmunan bog'lanishlarni sintezlashtiradi, ya'ni o'qish uchun tegishli zaruriy psixik vositadir. Qo'lharakat analizatori grafik (yozma) timsollar bilan mazmunan bog'lashda ishtirok etadi. Qadimdan ma'lumki, odamlar gapirish xususiyati va o'ng qo'lining ko'proq ishlashi bilan ajralib turadi. (Amerikalik olimlardan P. Penfild va L. Roberts ma'lumotiga ko'ra, yer sharining 30 foiz aholisi chap qo'l bilan yozadilar.)

Eshitish analizatorini mashq qildirishning chet til o'rganishda ahamiyati katta, chunki u nutq oqimidagi fonemalar va ritm-melodiya hodisalarini farqlashda yetakchi rol o'ynaydi. Eshitish analizatori nutqharakat analizatori bilan yaqin aloqada bo'ladi. Artikulatsiya bilan eshitish o'zaro bog'liq, ikkala analizator bir-birining ishini nazorat qilib turadi. Nutq faoliyati turlarini sodir etilishida analizatorlar o'zaro harakati quyidagi tartibda kuzatiladi: gapirishda yetakchi — nutqharakat, qo'shimcha — eshitish, o'qishda — ko'ruv, qo'shimcha — nutq harakat analizatori xizmat qiladi. Chet til o'rganishda psixik jarayonlar — diqqat, idrok, xotira, tafakkur kabilar hisobga olinadi. Ular haqidagi ma'lumotlar psixologiya kursida o'rganilgan. Chunonchi, diqqat — ongning muayyan obyektga yo'naltirilganligini bildiradigan psixik faoliyat shakli. Uning ikki turi — ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqat mavjud. Ixtiyoriy diqqatning ixtiyorsizdan farqi shundaki, birinchisida ong ishtirok etadi. Narsa va hodisalar tashqi belgilarining inson ongida aks etish jarayoni idrok deyiladi. Shaxsning to'plagan tajribasi bilan idrok bevosita bog'liq bo'ladi, bu hodisa ruhshunoslar tilida appersepsiya deyiladi. Ushbu hodisa tufayli chet til o'rganishda til tajribasiga alohida e'tibor beriladi. Inson hayotida yig'ilgan tajribaning in'ikosi, o'rin olishi va saqlanishi psixik jarayon sifatida xotira nomini olgan. Xotirada saqlashning aks hodisasi — esdan chiqarish yoki xotiradan

ko'tarilish deyiladi. Xotira qisqa muddatli (operativ) va uzoq muddatli (doimiy) bo'ladi. Uzoq muddatli xotirada nutqda qo'llashga tayyor turadigan til materiali saqlanadi. Qisqa muddatli xotira esa nutqda materialni tez va to'g'ri qo'llashga xizmat qiladi. Xotiraning ko'ruv, eshitish, harakat va verbal turlari mavjud. Verbal xotira so'z bilan bog'liq bo'lib, boshqa turlari unga qo'shilgandagina chet til o'rganishda samaradorlikka erishiladi. Til vositalarini egallash mushohada va idrokdan boshlanib, tafakkur tomon, so'ngra amaliyotga yo'naltirilgan bilish jarayoni ekanligi ruhshunoslikda aniqlangan. Fikr yuritish chog'ida taqqoslash, tillararo va til ichki munosabatlarini aniqlash, shuningdek, til hodisasining obyektiv borliqqa bog'lanishini ochilish kabilar tafakkur zimmasida turadi. Tafakkurning mavjud ilk shakllaridan birlamchisi — amaliyot. Shunga ko'ra tilga oid bilimlarni o'zlashtirish tilni o'rganishga qo'yiladigan dastlabki qadamdir, asosiy masala nutq amaliyotini egallashga borib taqaladi. Til materiali intuitiv tarzda, ong ishtirokisiz, avtomatlashgan darajada nutqda qo'liana oladigan bo'lgandagina, tilni his etishga erishiladi, ya'ni nutq malakalari hosil bo'ladi. Tafakkur

hodisasi tushunchalardan tarkib topadi, soʻzlar esa tushunchaning moddiy shaklidir. Chet til oʻrganishda

leksika va grammatikada ifodalangan tillar (ona tili, ikkinchi til va chet til) tushunchalarining hajmi muvofiqlashtiriladi. Insonda biron narsani aytish yoki tushunishga ehtiyoj tugʻilgandagina, u fikrlay boshlaydi. Shuning uchun ham oʻquvchilari chet tilda gapirtirish mavzu yoki nutq vaziyatini taklif qilishdan boshlanadi.

Chet tilni oʻrgatish ushbu tilda nutqning sodir boʻlishi yoki idrok etilishi jarayonini tashkil qilishdir. Nutq terminining maʼnosi fikrning shakllanish va ifodalanish usulini bildiradi. Til esa fikrni ifodalash va hosil qilish vositasidir. Fikrni ifodalash psixolingvistikada (re)produktiv nutq faoliyati deyiladi, bunga gapirish va yozuv kiradi. Ifodalangan fikrni (gapirish va yozuv mahsulini) idrok etish retseptiv nutq hisoblanadi. Fikr bayon etuvchi va idrok etuvchilar kommunikant nomi bilan yagona terminda umumlashtiriladi. Kommunikant, oʻz navbatida, (re)produksent (gapiruvchi va yozuvchi — fikr bayon etuvchi) va retsipient (fikrni idrok etuvchi — tinglovchi va oʻquvchi)larga ajratiladi. Psixolingvistika muammolarini hal qilishda professorlar — Lev Sem yonovich Vigotskiy, Nikolay Ivanovich Jinkin, Aleksey Alekseyevich Leontyev, Irina Alekseyevna Zimnyaya kabi atoqli ruhshunoslarning hissasi katta. Bir va undan ortiq tilni biluvchilar fanda alohida terminlar bilan nomlangan: monolingv (bir til egasi), bilingv (ikki til biluvchi), trilingv (uch tilda fikr almashuvchi) va polyglot (koʻp tillarni biladigan odam). Oʻzbek maktablarida oʻquvchilarning aksariyati bilingvlar boʻlib, chet tilni uchinchi til sifatida oʻrgana boshlaydilar (trilingv boʻlish imkoniga egadirlar). Chet tilni bilish turlari uchta — aktiv, passiv va aralash holda boʻlishi mumkin. Aktiv bilish deganda, barcha nutq faoliyati turlarini ona tilidagidek mukammal egallash nazarda tutiladi. Passiv bilish — ogʻzaki va yozma matnni tushuna olishdir. Aralash holda bilish til materialining bir qismini aktiv, boshqa qismini passiv tarzda nutqda egallash tushuniladi.

XULOSA

Ruhshunoslikda chet tilni egallash koʻnikma va malakalarni shakllantirishdan iboratdir. Koʻnikma terminiga quyidagicha taʼrif berish mumkin: Koʻnikma ongli holda bajariladigan faoliyatning avtomatlashgan tarkibiy qismidir. Ong ishtirokisiz avtomatlashgan faoliyat malaka deb taʼriflanadi. Bilim tushunchasi chet tildagi nutqda leksika, grammatika va talaffuzni oʻzlashtirish va ularga oid sodda qoidalarni bilishni ifodalaydi. Til oʻrgatish ruhshunosligida nutqning leksik, grammatik va talaffuz koʻnikmalari va gapirish, tinglab tushunish, oʻqish va yozuv malakalari toʻgʻrisida ilmiy fikr bayon etiladi. Shuningdek, til texnikasi (oʻqish, yozish, aytish, tanib olish) koʻnikmalari haqida ham fikr yuritish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Alyamkina E.A. Qobiliyat, mayl va iste'dodning o'zaro bog'liqligi va ularning universitet o'quv jarayonida rivojlanishi / Alyamkina E.A.// Psixolog. – 2015. – № – С. 31-46.
2. Galskova N.D. Chet tillarni o'qitish nazariyasi. Lingvodidaktika va metodologiya / N.D.Galskova. – M.: Академия, 2008. – 336 с.
2. Yershova O.V. Universitet talabalarining o'quv faoliyatini nazorat qilish samaradorligini oshirish vositasi sifatida "motivatsiya" va "qiziqish" tushunchalari / O.V.Yershov // Высшее образование сегодня. – 2013. – № 8. – С. 79- 81.
3. Jerlygina A.V. Ona va chet tillarida erkin og'zaki birlashmalardagi farqlar / A.V.Jerlygina // Psixologiya i Psixotexnika. – 2010. – № 9. – С. 75-79.
4. Komochkina E.A. Nolingvistik universitetda chet tillarini o'qitish: tarix va zamonaviylik / E.A.Komochkin.– 2014. – № 7. – С. 30-37.